

Jan J.B. Kuipers

Willem III

De weerspannige koning

WalburgPers

COLOFON

Afbeelding omslag

koning Willem III circa 1875. Collectie Haags Gemeente-archief.

Ontwerp en opmaak

Erwin Bomans^{BNO} leucq!, Goor

www.walburgpers.nl

© 2017 Jan J.B. **Kuipers**,

p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2017 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462492547

NUR 680

Inhoudsopgave

1	Inleiding	7
2	Verenigd Koninkrijk der Nederlanden	16
3	De erfprins groeit op	28
	<i>Haagse huizen</i>	45
4	Prins van Oranje	50
5	Het revolutiejaar 1848 en de grondwetsherziening	63
6	Een weerspannige koning	74
	<i>Ontwikkelingen in Nederlands-Indië</i>	102
7	De koningin die niet oud wilde worden	108
	<i>Het Loo, koninklijke speeltuin</i>	116
8	Jubel en schandaal	120
9	Koning Gorilla	138
10	Het einde	146
	<i>Nederlandse regeringen gedurende het koningschap van Willem III</i>	158
	Beknopte literatuuropgave	160

Willem III, nog als Prins van Oranje aan het begin van 1849. | Koninklijke verzamelingen, Den Haag.

Inleiding

1

Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk was de oudste zoon van Willem II en Anna Paulowna, zuster van de Russische tsaren Alexander I en Nicolaas I. Na de troonsafstand van zijn grootvader Willem I werd hij 'Prins van Oranje', een titel die sinds 1815 was voorbehouden aan 'de oudste zoon des Konings', de kroonprins dus. Na de dood van zijn vader in 1849 volgde Willem hem op als koning der Nederlanden; ook werd hij groothertog van Luxemburg en hertog van Limburg, tot aan de opheffing van dit hertogdom in 1866. In 1839 was Willem gehuwd met zijn volle nicht Sophie van Württemberg (hierna Wurtemberg). Uit dit zeer ongelukkige huwelijk kwamen drie zonen voort: Willem, Maurits en Alexander. Als om de ongeschiktheid van deze verbintenis te illustreren stierven al deze prinses vóór hun vader.

Na Sophie's dood (1877) hertrouwde de koning in 1879 met de 41 jaar jongere (!) Emma van Waldeck-Pyrmont. Dit bizarre, maar toch harmonieuze huwelijk bracht één dochter voort: de latere koningin Wilhelmina, die Willem in 1898 zou opvolgen na een periode van Emma als koningin-regentes. Willems vaderschap staat hier bij sommige auteurs overigens nog altijd ter discussie, ofschoon bewijs ontbreekt, omdat hij omtrent deze tijd geen kinderen meer zou kunnen verwekken, mogelijk door een opgelopen syfilis. Als natuurlijke vader is vaak genoemd jonkheer S.M.S. de Ranitz, Emma's particulier secretaris.

Willem besteeg de troon nadat enkele grote internationale affaires achter de rug waren. Allereerst de Belgische revolutie van 1830-1839, waarbij het koninkrijk uiteraard zelf betrokken was. Vervolgens het revolutiejaar 1848, dat Europa opschudde maar in Nederland vrij rustig verliep; het bracht hier tot afschuw van kroonprins Willem wel een nieuwe grondwet.

Willem III steekt bij zijn grootvader Willem I, zijn vader Willem II en zijn dochter Wilhelmina ongetwijfeld af als de minst gunstige vorst van het Koninkrijk der Nederlanden. Ondanks irreële loftuizingen tijdens zijn leven was men het er toen al vrij algemeen over eens dat deze koning een, zacht gezegd, opvallende persoonlijkheid bezat. Zijn koningschap is vooral van belang door de periode waarin het viel: een tijd van transformatie naar een samenleving, gekenmerkt door verstedelijking, industrialisering met alle uitwassen van dien en moeizame democratisering. Een tijd ook van wetenschappelijke en technologische revoluties en conflicten tussen de grote, naburige naties.

Het koningschap van Willem III werd maar door één serieuze internationale aangelegenheid geplaagd: de Luxemburgse kwestie in 1867 (zie hoofdstuk 6). De binnenlandse conflicten vloeiden deels voort uit de natuur van de koning zelf, die, hoewel ernstig beperkt door de grondwet van 1848, toch nog veel politieke invloed genoot. Hij gebruikte deze invloed vooral, zoals de subtitel van dit boek aangeeft, door zich vaak 'weerspannig' – of onmogelijk – op te stellen. Willem III verzette zich tegen de grond-

Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872), de grote liberale hervormer die door de koning werd verafschuwde. Schilderij van Johan Heinrich Neuman, 1852. | Rijksmuseum, Amsterdam.

wet, de katholieke emancipatie, de opkomende sociale beweging, plannen voor vrouwenkiesrecht en tegen wat niet al. Onbedoeld hielp hij hiermee de werking van de door hem gehate parlementaire democratie vooruit. Want

soms werden zaken die ook bij Koninklijk Besluit afgedaan hadden kunnen worden, door ministers uit angst voor de vaak onredelijke koning als wetsontwerp voorgelegd aan de Kamer.

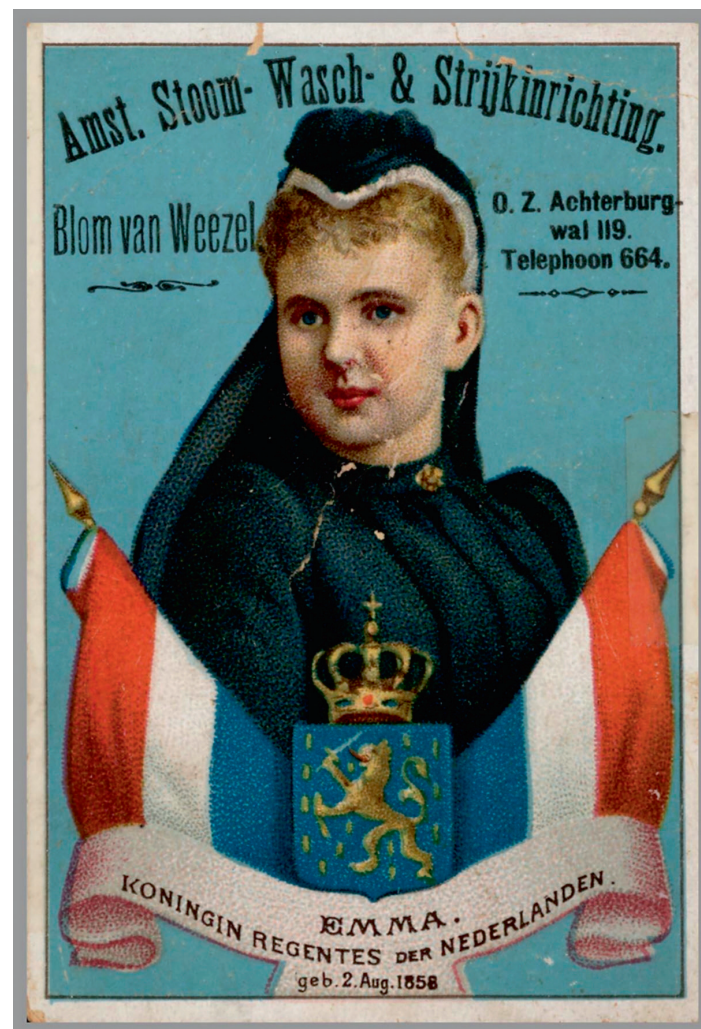
Gênante anekdoten

Willems reputatie is er, nadat het stof van zijn daden allang was neergeslagen, niet beter op geworden. Zo kondigde de huidige Nederlandse koning Willem-Alexander in een televisie-interview in 1997, toen hij kroonprins was, nog aan dat hij koning Willem IV zou zijn. Het werd echter Willem-Alexander, naar wordt aangenomen wegens het negatieve imago van voorganger Willem III (wiens officiële eerste voornamen overigens ook Willem Alexander luiden).

Jan Meyers, biograaf van de socialistische voorman Domela Nieuwenhuis (1846-1919), noemde koning Willem II charmant en onbekwaam en zijn zoon Willem III 'ook onbekwaam maar zonder charme'. En: 'Willem III was een man zonder eruditie en zonder allure, een ongelikke beer, ten prooi aan abnormale driftaanvallen.' 'Half waanzinnig,' noemden de Oranjehistorici Hermans en Hooghiemstra hem zelfs in 2006. Willems eigen echtgenote Sophie was hen daarin overigens al overvloedig voorgegaan.

Willems vader had ooit van hem getuigd dat zijn zoon een aardje had naar zijn gekke grootvader Paul I, tsaar aller Russen. Het was geen overdreven negatieve kwalificatie, gezien de biografische feiten aangaande Willem III, over wiens onaangename trekken, onberekenbaarheid en mateloosheid al sinds zijn jonge jaren een stroom van verhalen en geruchten rondging. Eén van de bekendste anekdoten betrof de twee pennen die minister Thorbecke altijd bij zich stak als de koning iets moest ondertekenen: één die Willem steevast woedend wegsmeet, en de volgende waarmee hij toch tekende. Confrontatie met de hervormer Thorbecke, verantwoordelijk voor de grondwet van 1848 waaraan Willem zich na veel verzet had moeten onderwerpen, was bij de koning doorgaans goed voor onmiddellijke verhoging van de bloeddruk, maar dat gold ook voor talloze andere hoogwaardigheidsbekleders.

Het kon nog wel erger. Willem III gaf ook, vaak tijdens buitensporige woedeaanvallen, bevelen om bijvoorbeeld Schiedam te bombarderen, het Binnenhof te belegeren en een aantal ministers te executeren. Uit zijn privéleven stammen zo mogelijk nog gênanter anekdoten. Zo trok hij op het balkon van zijn gehuurde villa in Montreux in de zomer van 1875 meermalen zijn kamerjas wijd open, om zijn private delen aan de opvarenden van passerende boten op het meer van Genève te tonen. Toen lokale bestuurders protest aantekenden dreigde de briesende

Koningin-regentes Emma op een reclamekaart van de Amsterdamsche Stoom, Wasch- en Strijkinrichting Blom van Weezel, 1890-1898.

koning met het zenden van een paar honderd mariniers, hetgeen op een oorlogsverklaring zou zijn neergekomen. Zijn openlijk botgevierde buitenechtelijke affaires waren legio. Willem koeioneerde en treiterde het hofpersoneel voorts op een manier, die de grens van sadisme herhaaldelijk overschreed. Ook was hij gierig: hofdame Henriëtte van de Poll zat vaak in angst en beven dat de koning zou ontdekken dat ze op haar kamer haar kacheltje aanhad.

Onder het merendeels Oranjegezinde volk van Nederland daalde Willems populariteit met het verstrijken der jaren aanzienlijk. Het dieptepunt was de publicatie van het uit socialistische kring stammende pamflet *Uit het leven van koning Gorilla* in 1887 (zie hoofdstuk 9). Al veel eerder waren er periodieken als het in 1854 opgerichte, satirische weekblad *Asmodée*, dat alle problemen en pe-

Standbeeld van Emma op de Dam in Middelburg, met het opschrift 'Nederland zij groot in alles waarin ook een klein volk groot kan zijn'. Kalkstenen beeld van Henk Etienne, onthuld 1937. | Foto H.M.D. Dekker.

rikelen aan het hof en rond de figuur van de monarch met groot en venijnig plezier wereldkundig maakte.

Willems joviale kant

Het was natuurlijk niet allemaal inktzwart. De agressieve Willem III met zijn frequente woede-uitbarstingen was ook een muziek- en kunstminnend man. Hij ondersteunde meer dan honderd beeldende kunstenaars en ook jonge musici, voornamelijk zangkunstenaars. Hij had brede belangstelling voor technologische ontwikkelingen, landbouwwetenschap en infrastructurele werken – een trekje dat hij deelde met zijn grootvader Willem I. Hij kon ook zeer innemend, meelevend en joviaal uit de hoek komen. Dat laatste vooral in gezelschap van vertegenwoordigers van het gewone volk: werklieden, boeren, ambachtshulpen. De vorstelijke propaganda wist wel goed gebruik van een en ander te maken. Zo werd een verhaal in circulatie gebracht dat de koning met enkele hovelingen de vorderingen van een kunstschilder ging bekijken, die de tuinen van Het Loo

moest vereeuwigen. De kunstenaar zat met zijn voeten in het natte gras, hetgeen de vorst de bezorgde kreet ontlokte: 'Man, zo zal je reumatiek krijgen!' Waarop de koning hoogstpersoonlijk een bankje voor de artiest ging halen.

Ook bij de watersnoden van 1855 en 1861 toonde Willem zich zeer betrokken en speelde hij zijn rol van medelevend vorst met verve, en naar men getuigde oprecht.

Elk leven is uniek en boeiend, en op de een of andere manier verhelderend inzake de menselijke conditie. Het beoordelen van karakters en de historische betekenis van het leven van individuen blijft daarbij een heikele zaak, zelfs wanneer het om vorsten gaat wier leven goed gedocumenteerd is – we zien alleen de buitenkant: beelden en 'afgietsels' van personen. 'Een röntgenfoto van Napoleons borstbeeld kan ons niet ontsluiten of de man een tumor aan de hersens had,' schreef E.R. Emmet gevat (*Filosofie voor het dagelijks denken*, 1968). Een ander citaat, van Madame De Staël uit *Over Duitsland* (1810), lijkt de biografische onzekerheid tot het zenit te voeren: 'Ooit (...)

zullen we met verbijstering vernemen dat de meeste stelregels en waarnemingen onjuist zijn, en dat in de diepste diepte van de ziel die we beschrijven nog een andere, onbekende ziel verborgen ligt.' Maar voor dat laatste lijkt in het geval van Willem III weinig gevaar te zijn, daar zijn de historici het wel over eens.

Het is in elk geval niet zonder zin of aantrekkelijkheid om Willem III mede te 'gebruiken' als lens om naar Nederland in de negentiende eeuw te kijken, juist vanwege zijn weerspanning en moeizame verhouding met de tijdgeest en de medemens. Zo zien we dat deze weerspannige koning wel degelijk belangrijke sporen heeft nagelaten, zij het grotendeels als positief gevolg van negatief handelen. De organisatie van het hofleven veranderde na zijn dood, het publieke imago van de Oranjes werd onder regentes Emma nauwlettend versterkt met het stijfjes van fatsoen en plichtsbetrachting. Ook de politieke mores veranderden blijvend ten tijde van Willems koningschap en mede als onbedoeld gevolg van zijn optreden: koninklijke onschendbaarheid en ministeriële verantwoordelijkheid, de ongeschreven 'vertrouwensregel' (regeringsleden of regeringen treden af als zij niet langer het vertrouwen hebben van het parlement), de gang van zaken bij kabinetscrisis.

Transitie van Nederland

Nederland had gedurende Willems jeugd moeten slikken dat het een onbetekenende natie was, weliswaar met een verleden als wereldmacht en nog steeds in het bezit van een immens koloniaal rijk als getuigenis daarvan. Het land deed verwoede pogingen een transitie door te maken tot moderne industriestaat en de oude status van handelsnatie te laten herleven, een proces dat verre van voltooid was toen Willem III als vrij oude man voorgoed de ogen sloot.

Toen in 1839 het traumatische verlies van België bezegeld werd, was Nederland ondanks het onverpoosde streven van koning Willem I naar modernisering, industrialisering en facilitering van de handel door grote infrastructuurle werken, nog altijd een weinig vitale natie. Het bleef nog lang een land met veel bedeedden, handwerkers en landarbeiders, waarboven zich een weinig flexibele, zelf ook weer onderverdeelde laag van kooplui, renteniers en aristocraten bevond. De industrialisering kwam zoals gezegd nog niet van de grond, er was dus ook geen moderne arbeidersklasse en aan sociale wetgeving dacht nog vrijwel niemand.

1874 N°. 27.

DE EERSTE WET, TE DANKEN AAN HET INITIATIEF DER TWEDE KAMER.

Uitgave van D.J. Thieme en Hartman Nijhoff.

Gedrukt bij Weel E. Sponser 62^e Lith. v. Z.M.

De fabriekskinderen. »Leve mijnheer van Houten!«

'Leve mijnheer Van Houten!' roepen de fabriekskinderen, naar aanleiding van het 'Kinderwetje' van Van Houten.

| Litho uit 1874.

Tijdens het korte regime van de bouwlustige en schulden makende romanticus Willem II en het lange bewind van de stormachtige hedonist Willem III beleefde het land toch een aantal ingrijpende transformaties. Dankzij de grondwetswijzigingen, tegen wil en dank van de koningen, veranderde Nederland van een autoritair geregeerde staat in een parlementaire democratie, zij het met de nodige beperkingen; algemeen kiesrecht was nog niet aan de orde. Tussen 1870 en 1890, het jaar van de dood van Willem III, kwamen politieke partijen op en werd er zelfs een begin gemaakt met sociale wetgeving. Dit alles omdat de industrialisering eindelijk wél van de grond kwam, met als gevolgen enerzijds de ontplooiing van het grootkapitalisme en anderzijds de nieuwe misère van een ineens snel groeiend industrieproletariaat. De leden daarvan waren vooral ontwortelde plattelanders in wier gelederen ideeën ontstonden over meer sociale rechtvaardigheid en zelfs, onder een minderheid, een revolutionair socialisme – ideeën, allereerst gepropageerd en verspreid door telgen van de ontwikkelde burgerij.

Velen zagen in, dat het ongebreidelde liberalisme met zo weinig mogelijk staatsinmenging gevaarlijke sociale gevolgen opleverde. Vandaar de onrust dempende initiatieven op het terrein van de sociale wetgeving, met als eerste product het Kinderwetje van Van Houten uit 1874.

Zuilen, warenhuizen, stroomversnellingen

Behalve het prille en visionaire socialisme was ook het sterk opgekomen vrijzinnig protestantisme er debet aan, dat men in Nederland gedurende de regeringsjaren van Willem III meer oog kreeg voor de sociale noden. Dat wil zeggen: op een andere wijze dan als aanleiding tot het botvieren van christelijke liefdadigheid door welgestelden. In de vrijzinnige stroming had de wetenschappelijke bijbelkritiek wortel geschoten, en accepteerde men ook de resultaten van de moderne natuurwetenschap. Links van de vrijzinnigen stonden de agnostische of expliciet atheïstische vrijdenkers, veelal verbonden met de voorhoede van het socialisme; aan de rechterzijde bevonden zich de orthodoxe protestanten, de 'fijnen', die niets van welk modernisme dan ook moesten hebben. Als een aparte, steeds invloedrijker 'zuil' begon zich dankzij de katholieke emancipatie ook het rooms-katholieke volksdeel weer te manifesteren. De stemmen van al deze richtingen klonken door in de cultuur en de letteren. Waar de maatschappij enerzijds steeds uniformer leek te worden, met het verbleken van regionale en lokale verschillen dankzij betere verkeersmiddelen, industriële massaproductie en de smeltkroes van de beginnende urbanisatie, begon men zich anderzijds steeds meer op de eigen groep te richten, met de rug naar de andere levensbeschouwelijke zuilen. Er was overigens ook veel geloofsafval, vooral onder de arbeiders die van het platteland naar de stad waren getrokken en zich daar niet meer hadden aangesloten bij een kerk.

Dat de massaproductie van de moderne industrie ondanks mensonterende arbeidsomstandigheden en zeer lange werktijden toch koopkracht en 'keuze' genereerde voor grotere groepen dan voorheen, bewijst het opkomen van grootwinkelbedrijven en algemene warenhuizen als De Bijenkorf (1870), overigens zeer bescheiden begonnen in Amsterdam, en Vroom en Dreesmann (1887-2016), met als voorloper de nog steeds legendarische, in 1912 gesneefde Winkel van Sinkel. Dit bedrijf begon als stof-

fenwinkel van de Duitse ondernemer Anton Sinkel aan de Nieuwendijk in Amsterdam. Zijn kwalificatie als 'eerste warenhuis van Nederland' dankt het aan het feit, dat er gaandeweg van alles te koop was; ook werd voor het eerst in Nederland zoveel mogelijk van de waren in etalages uitgestald, zodat men ook buiten al kon zien wat er binnen te verkrijgen was. Er volgden vestigingen in opnieuw Amsterdam (Damrak en Kalverstraat), Leeuwarden, Rotterdam, Leiden en Utrecht.

Reclame op rijm

De winkel van Sinkel

Anton Sinkel was een man met talent voor volkse reclame. Hij bedacht zelf een gedurende lange tijd overbekend versje over de winkelformule van zijn Winkel van Sinkel:

In de Winkel van Sinkel

Is alles te koop.

Daar kan men krijgen:

Mandjes met vijgen,

Doosjes pommade,

Flesjes orgeade, [een soort siroop]

Hoeden en petten

En damescorsetten

Drop om te snoepen

En pillen om te poepen

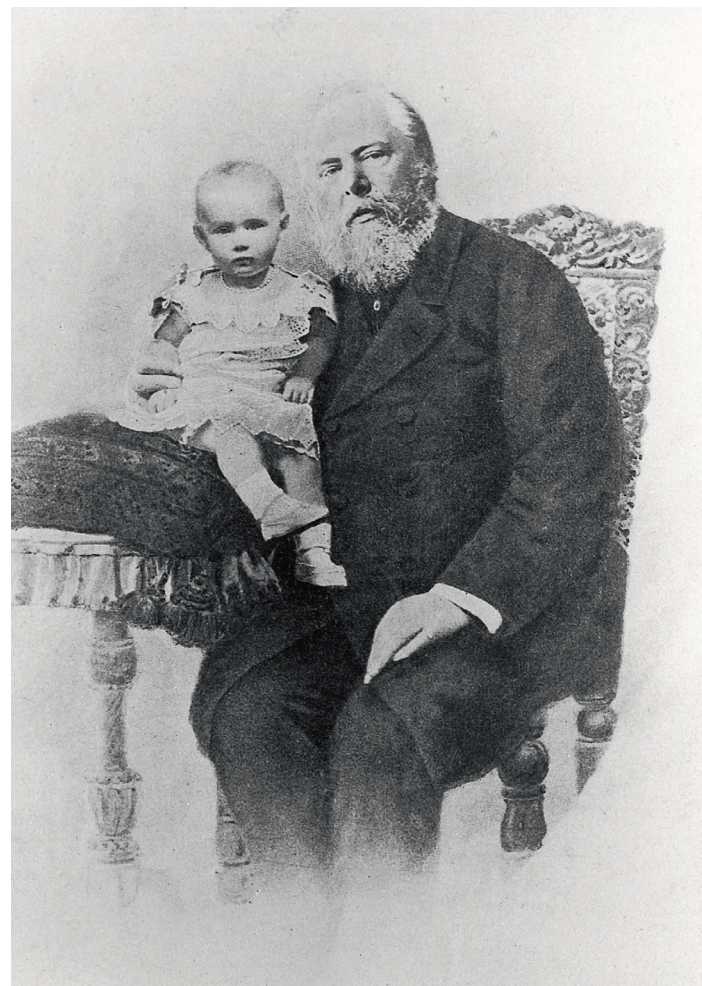
Streng en klassiek ogende kariatiden aan de gevel van de Winkel van Sinkel in Utrecht (1839); in de volksmond heetten deze in Engeland gegoten gietijzeren zuilen al snel de 'Britse hoeren'.

Het areaal aan consumptiegoederen nam in vrij korte tijd dus sterk toe, zij het lang niet voor elke beurs, dankzij de economische ontwikkelingen en een technologische stroomversnelling die we rustig als revolutie kunnen betitelen. Het leven zélf was een stuk sneller geworden, en de horizon lag open voor meer mensen dan ooit tevoren. De komst van de trein (1839) met steeds meer verbindingen en onder het zeer belangstellende oog van Willem III – zelfs Het Loo kreeg in 1876 een eigen spoorverbin-

Engelse afbeelding uit 1887 van het onpraktische rijwiel uit die tijd met hoog voorwiel; voor vrouwen was wegens de lange rokken een aparte constructie bedacht.

ding – werd gevolgd door nog verbijsterender want ‘onstoffelijke’ communicatiemiddelen als de telegraaf en de telefoon, hoewel Amsterdam als eerste stad in Nederland pas in 1881 zijn eerste telefooncentrale kreeg. Elektrische straatverlichting deed eveneens haar intrede, met als eerste plaats Nijmegen (1886), toen de gasverlichting nauwe-

De koning en zijn dochter Wilhelmina in 1882. | Onbekende fotograaf.

lijks was ingeburgerd in minder geavanceerde delen van het land; en pas een decennium voordien had het gaslicht binnenshuis de olielampen en kaarsen verdrongen. Amsterdam had in 1846 straatverlichting op gas gekregen, met 700 uit Engeland geïmporteerde ijzeren lantaarnpalen. De jonge kunstschilder Gerard Bilders schreef in 1862 aan zijn mentor Kneppelhout, de bekende literator, vanuit Lochem in Gelderland een brief waarin een romantisch verlangen naar de oude toestanden doorklonk: ‘Maar de Amsterdamse modes zijn er toch reeds doorgedrongen, en het is mij nog lang niet aartsvaderlijk genoeg. Verbeeld u, Lochem gaat vooruit: het zal weldra gaslicht hebben!’

Het woord ‘fiets’ voor de voorsnog onpraktische rijwielen dook op en de fotografie maakte een grote opmars; Willem III was de eerste Nederlandse vorst wiens aangezicht op deze meest realistische manier kon worden vastgelegd voor tijdgenoten en latere generaties. Nederland

leek, na een aantal trage en soms op niets uitgedraaide aanlopen, toch plotseling modern geworden.

In 1889, het jaar vóór koning Willem III stierf, was zelfs de Nederlandsche Voetbal en Athletiek Bond (NVAB) opgericht, een signaal van de nieuwe betekenis van vrije tijd, van spel en sport als ontplooiingsmiddel en vermaak voor de massa. Overigens zou er pas onder koningin Wilhelmina, dus in de nieuwe eeuw, sprake zijn van een goed merkbare, algemene verbetering van het levenspeil. Wel had zich na het aantreden van Willem III een gestage en steeds snellere bevolkingsgroei voorgedaan, vooral vanaf ongeveer 1870: van drie miljoen in 1850 tot vijf miljoen in 1900 en zes miljoen in 1911. In 1900 woonde bijna een kwart van de Nederlanders in de vier grote steden: 510.000 in Amsterdam, 320.000 in Rotterdam, 206.000 in Den Haag en 102.000 in Utrecht.

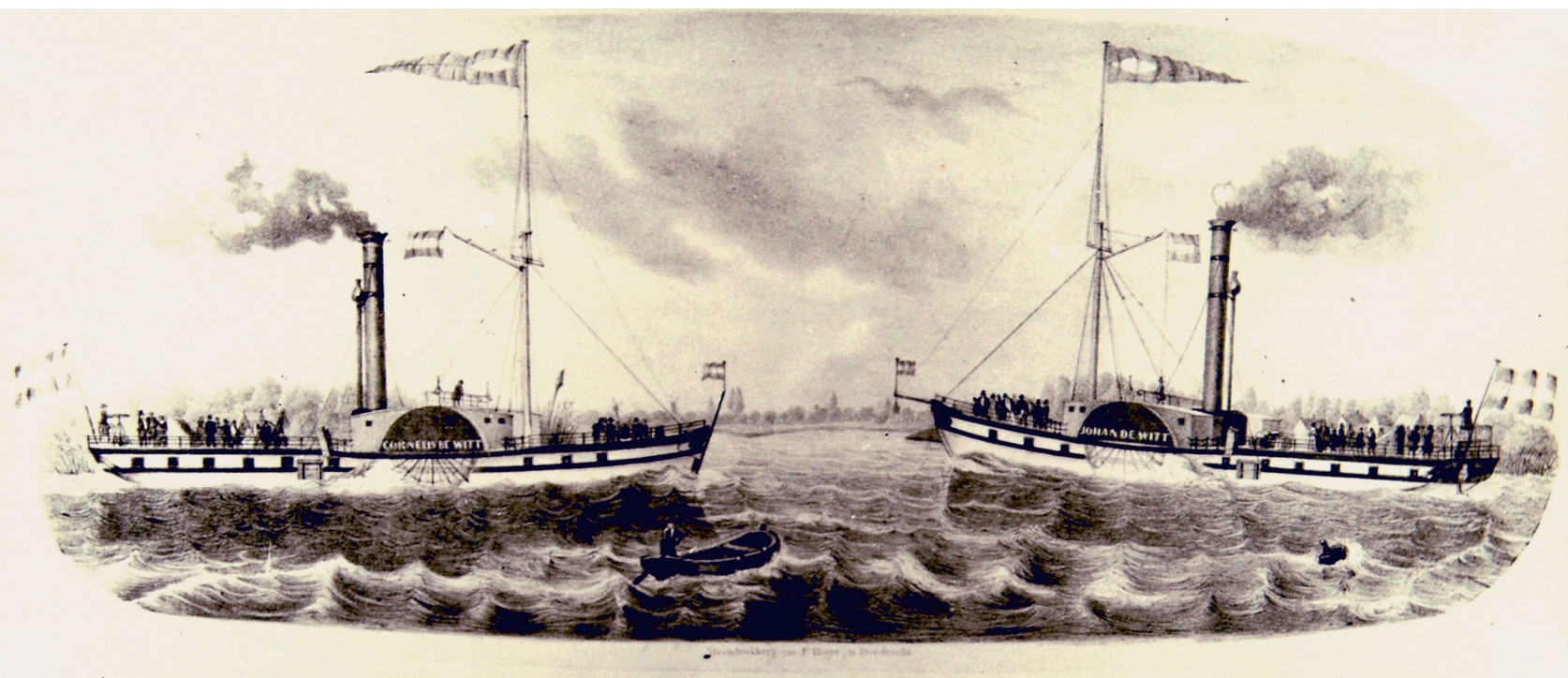
'Tirannie der gewoonte'

De geschetste tendensen van massificering en nivellering van de materiële cultuur kunnen we zien als de eerste voorzichtige loten van de 'consumptiemaatschappij', die pas in de jaren zestig van de volgende eeuw onder vuur

kwam te liggen bij het intussen oververzadigde 'progressieve' volksdeel.

De woonomstandigheden van de meerderheid der bevolking waren in 1899 overigens nog steeds abominabel. De meeste Nederlanders woonden in achterbuurten en vunze stegen, dicht op elkaar en van elk comfort ontbloot. Van de 890.157 woningen uit een statistiek in dat jaar bestond 307.937 uit maar één vertrek, waarvan 261.022 twee of meer bewoners hadden. En het stónk in de steden met hun gebrekkige hygiëne, dankzij de verpestende uitwaseming van duizenden privaten, grachten, riolen, talloze verkrottende panden en ongewassen lijven.

Alle snelle veranderingen waren als het ware een roerig oppervlak boven een diepte die maar langzaam in beweging kwam, zoals dat bij zoveel ontwikkelingen in uiteenlopende perioden het geval was. De hierboven al aangehaalde Gerard Bilders beklagde zich over zijn vaderland met voorbeelden, die aan de toestand van een eeuw tevoren deden denken. Hij hekelde de oude Hollandse ondeugd van het dwepen met alles wat van buiten kwam, een zwakheid die waarschijnlijk te maken had met de ook al eeuwenoude activiteiten als handelsnatie. Bilders: 'Holland is niet zeer nationaal; het leest bij voorkeur boe-

Moderne tijden: de stoomboten Johan en Cornelis de Witt; litho van F. Boijer als hoofd van een dienstbiljet. De schepen kwamen in de vaart op het traject Rotterdam-Dordt (1848) en Rotterdam-Moerdijk (1849).

Veel bleef nog bij het oude, zoals vrachtvaart onder zeil. De later ingekleurde foto op deze in 1903 beschreven prentbriefkaart dateert uit 1882. In de Binnen-Kalkhaven liggen de Dordtse brik Bengalen (links) en een bark uit Purmerend (rechts).. | Stadsarchief Dordrecht.

ken in vreemde talen geschreven, het heeft grote achting voor Engelse stoffen, voor Franse modes en Franse schilderijen, in één woord liefde voor al wat van buiten komt.'

En misschien was ook wel het oog van de buitenstaander of buitenlander nodig om, doorheen de zich verwijzende kloven tussen bevolkingsgroepen en de snelle verandering van de technologische en maatschappelijke omgeving, toch een conservatieve Nederlandse eenheid in mentaliteit te ontwaren. Bijvoorbeeld het oog van de Portugese schrijver en journalist Ramalho Ortigão, die in

1883 door Nederland reisde. Hij aanschouwde in nieuwe Amsterdamse wijken hoe men heipalen in de grond dreef, 'waarop alle gebouwen van de stad rusten'. Werklui verstevigden de heipalen met spijkers, voorzien van grote platte koppen, totdat de hele balk 'geblinderd' was. Ortigão: 'Welnu, nieuwigheden en hervormingen kunnen op Holland alléén vat krijgen als die ijzeren schubben op een heipaal: langzaam, geduldig, systematisch, door continuïteit, door nevenschikking – en met hamerslagen!' De basis van het ganse Hollandse leven was nog altijd, zo concludeerde hij, 'de tirannie der gewoonte'.